

Kur'ân-ı Kerîm'in Kullandığı Akıl Yürütme Metotları ve Belâgat Açısından Değerlendirilmesi

Hasan Uçar

Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Arap Dili ve Belâgatı Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
ucarhasan42@hotmail.com

Öz

Kur'ân, insanın zihni tasavvur mekanizmasını harekete geçiren bir kitaptır. Bunu iftirâzî cümle yapılarında sıkça görmek mümkündür. Bu sayede muhatabın zihninde soru işaretleri oluşturan Kur'ân, onları davranışlarını sorgulamaya sevk eder. İstidlâl ve istinbât içerikli ifadelerde kullanılan iftirâziye metoduna belâgatta da rastlanmaktadır. Mantık biliminin akıl yürütme ilkeleri çerçevesinde gelişen bu metot, Arap dili belâgatçıları tarafından farklı sanat adlarıyla incelenmiştir. Bu çalışma, akıl yürütme ilkelerinin kullanıldığı metotların, Arap dili belâgatı içerisindeki yerini, tarihi gelişimini ve Kur'ân âyetlerindeki uygulamaları üzerinden değerini ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, akıl yürütme metotları, belâgat, sanat, mantık bilimi

Reasoning Methods in Quran and Their Consideration with Regards to Rhetoric

The Quran is a book that prompts a mental envisagement mechanism of human beings. It is possible to see this frequently in hypothetical sentence structures, leaving question marks over the minds of its addressees. The Quran urges them to interrogate their behaviors in this way. Used in statements including deduction and elicitation, this hypothetical method could also be encountered in Rhetoric. Having developed within the framework of reasoning principles of Logic, this method has been examined in terms of various branches of art by rhetoricians of the Arab language. This paper will discuss the position of these methods in which reasoning principles are practiced in the rhetoric of Arab language, their historical development and the applications on the verses of the Quran.

Key Words: Quran, reasoning methods, rhetoric, art, logic

Atıf

Hasan Uçar, Kur'ân-ı Kerîm'in Kullandığı Akıl Yürütme Metotları ve Belâgat Açısından Değerlendirilmesi, Marife, Bahar 2014, ss. 93-108

Giriş

İnsan düşünen bir varlıktır. Yaratıcısının düşünüp kafa yormasını hassaten istediği insanın düşüncesini harekete geçiren bir takım kurallar vardır. Her çağda geçerli olan bu kurallar, insanın mantıklı ve doğru düşünmesini sağlayacak olan ilkeler üzerine kuruludur.

Kur'ân-ı Kerîm muhatabına düşünce özgürlüğü tanıyan ve bunu adeta zorunlu kılan bir kitaptır. Bu fikir temelinden hareketle insanın zihnî tasavvur mekânizmasını harekete geçiren âyetlerde iftirâzî cümle yapılarını sıkça görmek mümkündür. Varsayımların kullanıldığı bu âyetler, hangi boyutta bir inkâra sahip olursa olsun karşısındaki insanların zihninde soru işaretleri oluşturacak ve onları davranışlarını sorgulamaya sevk edecektir.

İslam dünyasında kelimcilerin, muhaddislerin, müfessirlerin özellikle de mantıkçıların istidlâl ve istinbât içerikli ifadelerinde kullandıkları, Arap dilbilimcilerine de uzak olmayan iftirâziye metodunu belâgatta da görmek mümkündür. Mantık biliminin akıl yürütme ilkeleri çerçevesinde gelişen bu metot Arap dili belâgatçıları tarafından bu isimle anılmamış fakat bu temel ilkelerinden hareketle, kaynaklarda genel kabul gören *el-mezhebu'l-keîâmî* başta olmak üzere, farklı isimler altında belâgat ilminin sınırlarına dâhil olmuştur.

Akıl yürütme ilkelerinin kullanıldığı metotlar ve ispat teknikleri, Arap dili belâgatında me'ânî, beyân ve özellikle bedî' ilminde farklı sanatların icrasında kendini göstermektedir. Belâgatın temel dayanaklarından biri olan Kur'ân'da ise bunun en güzel örneklerini bulmak mümkündür.

I. Tarihî Süreç ve Metodun Belâgat Literatürü

İftirâz, içerisinde şart cümlesi barındıran veya şartlı bir içeriğin takdir edildiği ifadelerdir. Aslında bu tür ifadeler aklen “böyle bir şey caiz görülmüş olsa” veya “böyle bir takdirde bulunulsa” gibi cümleyi idrake yaklaştıran ifadeler barındırır. İftirâz, gerçeğin varsayıma aykırı olmadığı bir faraziyein kuvveden fiile çıkarılması şeklinde veya kuvvede varlığı keşfedilmemiş ve gerçeğin varlığının tersine olması muhtemel bir faraziye şeklinde olabilir.¹ Arap dili belâgatında kendisine bu isim altında yer bulamayan iftirâz formu, bu yapının içerisinde kullanıldığı pek çok isim altında me'ânî, beyân ve bedî' ilimlerine konu olmuştur.

el-Câhız (ö. 255/869) döneminde istidlâl terimiyle ortaya çıkan metot, İbnu'l-Mu'tez'in (ö. 296/909) bu alanda ilk müstakil eser sayılan el-Bedî'inde² el-mezhebu'l-keîâmî adıyla, beş bedî' sanatından biri olarak iftirâziyenin de içinde bulunduğu bir akıl yürütme metodu haline gelmiştir. “Delillendirmek, bir şeyi bir şeye delil olarak getirmek” anlamındaki istidlâl terimi, el-Câhız'da “görüşünü kesin bir delille ispatlamak için kelimcilerin kullandığı formları kullanmak” anlamında-

¹ et-Tehânevî, *Mevsû'atu Keşşâf*, I, 235.

² İbnu'l-Mu'tez, *el-Bedî'*, s. 147.

dır.³ “Mezhep, yol, tavır, usul, öğreti, okul, ekol” gibi anlamlara gelen المذهب kelimesi ile sonuna nisbet ya’sı bitişmiş olan ve “sözlü, kelamla ilgili” anlamlarına gelen كلامي kelimesinden oluşan el-mezhebu’l-kelâmî terkihi ise “bir sözü, tüm felsefi görüşlere karşı ispatlamak üzere filozof ve kelamcılarının metotlarıyla delillendirmektir.” Felsefî, mantıkî ve kelâmî metotlar kullanılarak veya doğru önermelerle doğru sonuca ulaşmak suretiyle muhatap ikna edilmeye çalışılır.⁴

İbnu’l-Mu’tez *el-mezhebu’l-kelâmî* ismini ilk kez el-Câhız’ın kullandığını⁵ ve kendisinin Kur’ân’da buna örnek bulamadığını ifade eder.⁶ Onun gibi Ebû Hilâl el-Askerî’nin (ö. 395/1004) de tanımını yapmadığı sanatı,⁷ İbnu’r-Reşîk el-Kayrevânî (ö. 456/1064) ve et-Tebrîzî (ö. 502/1109) güzelliğini açıkça ortaya koyan örneklerle izah ederek sanata netlik kazandırmışlardır.⁸ “İbn Ebi’l-İsba’ (ö. 654/1256) Kur’ân’da pek çok örneğinin olduğunu söylemiş ve bunu verdiği örneklerle delillendirmiştir.⁹ es-Subkî (ö. 773/1372) *el-mezhebu’l-kelâmî* sanatını seçmeli kıyas, bileşik kıyas ve tüme varım metotlarının kullanıldığı bir sanat olarak üçe ayırmış¹⁰ ve ilk kez İbn Ebi’l-İsba’ın ortaya çıkardığı “imkânsızlığını ispatlamak için olması mümkün olmayan bir şeyi olumsuz veya şart edatı ile birlikte zikrederek imkansız önermelerin sonuçlarının da imkansız olduğunu ispatlama ve muhatapı zor durumda bırakma yoluyla onu ikna ve itirafa zorlama” esasına dayalı olan *teslîm* sanatını¹¹ el-mezhebu’l-kelâmî’nin bir türü kabul etmiştir.¹²

İbnu’l-Mu’tez’den (ö. 296/909) es-Suyûtî’ye (ö. 911/1505) kadar pek çok müellifin *el-mezhebu’l-kelâmî* adıyla kullandığı bu metodu¹³ ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) *ilcâmu’l-hasm bi’l-hucce* diye isimlendirmiştir.¹⁴ İbnu’n-Nakîb (ö. 698/1298) *ihhticâcu’n-nazarî* adını vermiş,¹⁵ İbnu’r-Reşîk el-Kayrevânî de *bâbu’t-tekrar* da ele almıştır.¹⁶ Bu konuyu neredeyse aynı örnekler üzerinden er-Rummânî (ö. 384/994) *ihrâcu’l-kelâm mahrace’s-şekki lil mubâlağa*¹⁷, İbn Sinân el-Hafâcî (ö.466/1073) *el-istidlâl bi’t-ta’lîl*¹⁸, Ziyâuddîn İbnu’l-Esîr (ö. 637/1239) *el-*

³ Atîk, *İlmu’l-Bedi’*, s. 131, 132.

⁴ el-Askerî, *Kitâbu’s-Sinâ’ateyn*, s. 390; İbn Ebi’l-İsba’, *Bedî’u’l-Kur’ân*, s. 38; el-Kazvîni, *el-İzâh*, VI, 65; et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Muhtasar*, II, 170.

⁵ İbnu’l-Mu’tez bu ismi el-Câhız’a nispet etmiş olsa da pek çok müellif tarafından bu görüş kabul edilmemiştir.

⁶ İbnu’l-Mu’tez’in tanım yapmaması veya Kur’ân’da buna örnek bulamadığını söylemesi bu sanatın felsefe ve kelâmcıların tartışma metotlarında kullandıkları zorlama ve yapmacık davranışla ilgili üslubu Kur’ân’dan uzak tutmak istemesiyle açıklanabilir. Matlûb, *Mu’cemu’l-Mustalahât*, s. 37.

⁷ el-Askerî, *Kitâbu’s-Sinâ’ateyn*, s. 390.

⁸ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 288; Matlûb, *Mu’cemu’l-Mustalahât*, s. 38.

⁹ İbn Ebi’l-İsba’, *Bedî’u’l-Kur’ân*, s. 37.

¹⁰ es-Subkî, *Arusu’l-Efrâh*, II, 363, 403.

¹¹ İbn Ebi’l-İsba’, *Bedî’u’l-Kur’ân*, s. 295.

¹² es-Subkî, *Arusu’l-Efrâh*, 364; el-Hammâdî, *el-İftirâdu’l-Kur’ânî*, s. 28.

¹³ es-Suyûtî, *Şerhu Ukûdi’l-Cumân*, s. 282.

¹⁴ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 468.

¹⁵ İbnu’n-Nakîb, *Mukaddime*, s. 285.

¹⁶ İbnu’r-Reşîk, *el-Umde*, s. 692.

¹⁷ er-Rummânî, *en-Nuket*, s. 105.

¹⁸ el-Hafâcî, *Sırru’l-Fesâha*, s. 208.

istidrâc,¹⁹ Yahya b. Hamza el-Alevî (ö. 749/1348) *el-ilhâb ve't-tehyîc*,²⁰ Seyyid Şerîf el-Curcânî (ö. 816/1413) *el-mehâcce*²¹ Kadî Abdulcebbar (ö. 415/1024) *et-teb'îd*²² adlarıyla işlemişlerdir.

Bu sanatın kullanılmasında amaç, kelimcilerin ve filozofların metotlarını kullanarak delil getirmek, iddiayı güçlendirmek, hükümlerin gerçek nedenlerini göstermek ve muhalif görüşü çürütmek için akla ve mantığa daha yatkın sebepler sunarak, kesin akli delillerle dinî temelleri ispat etmektir.²³ Bu üslup aynı zamanda muhatabın inadını kırar ve onu hakikatı itiraf etmeye zorlar.²⁴

Bu sanatın en belirgin özelliği diyalektik ifade biçimidir. Diyalektik sözcüğü karşıt varsayımları dikkate alarak konuyu keşfetme yöntemi olarak tanımlanır. Bu yaklaşım tarzında konuşan kişi, muhatabın görüşünü çürütüp, kendi görüşünü kabul ettirmek için sağlam bilissel kanıtlara yönelir.²⁵

II. Kur'ân-ı Kerîm'in Kullandığı Akıl Yürütme Metotları

Kur'ân Allah kelâmıdır. İnsanı yaratan da Allah'tır. İnsanın aklını yaratan ve kullanmasını isteyen yaratıcı, aklın yürütme mekanizmasını da en iyi bilendir. Yarıttığı varlığın aklındaki soru işaretlerini "Kur'ân ya hakîkattir ya da değildir. Hakîkat, hakîkat dışı bir şey olamayacağına göre yine hakîkattir" ilkeleriyle cevaplayan yaratıcı, kitabındaki âyetlerde de kulun düşünce sınırları içinde algılayabileceği metotları kullanmıştır.

İki kavram arasında bir bağ kurularak verilen hüküm, zihnin bilinenlerden bilinmeyenleri elde etmesi esasına dayalıdır. Arapça'da muhakeme, istintâc gibi kelimelerle de ifade edilen²⁶ akıl yürütmenin özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü halin imkânsızlığı ve yeter sebep gibi bir takım temel ilkeleri vardır.²⁷ Bir öncül bir de sonuç durumundaki en az iki önerme bulundurması gereken, iki veya daha fazla önermeden meydana geldiğinde onaylanması başka bir önermeyi elde etmemizi sağlayan akıl yürütme ilkeleri,²⁸ aralarında kanıtlanmış bir kanıtlayıcının olması durumunda kanıtlanan için geçerlilik kazanmakta ve akli, zorunlu olarak kabul etmesini gerektiren sonuca götürmektedir.

Yetmiş beşten fazla ayette akli kullanmaya teşvik eden Kur'ân, muhataplarına karşı tefekkür, tedebbür, tezekkür, teakkul ve tefekkuhu ön planda tutan yanıtlar vermiştir. Münazara üslûbu açısından pek çok metodu kullanan ilâhî kelim, tündengelim, tümevarım ve analogi gibi üzerine hüküm bina edilebilecek öncüller üzerinden muhataplarını ikna etmek üzere akıl yürütme tekniklerini kullanmıştır.

¹⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-Sâir*, II, 250.

²⁰ el-Alevî, *Kitâbu't-Tirâz*, s. 567.

²¹ el-Curcânî, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 222.

²² Ebû Şevârib, vd. *Eseru'l-Mutekellimîn*, s. 228, 229.

²³ el-Kazvînî, *el-İzâh*, VI, 65; Besyûnî, *İlmu'l-Bedi'*, s. 112.

²⁴ İbnu'l-Esîr, *Cevheru'l-Kenz*, s. 302.

²⁵ *Cambridge Dictionary*, s. 336; Kızıklı, *Arap Dilinde Belâgat*, s. 243.

²⁶ Vural, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, s. 21.

²⁷ Öner, *Klasik Mantık*, s. 3.

²⁸ Feys, Robert, *Mantık*, s. 31.

1. Tümdengelim (Dedüksiyon-Ta'fil)

Zihnin tümel bir önermeden tümel veya tikel bir önermeye geçiş suretiyle yaptığı akıl yürütme metodudur. Bu yöntemde kaplamı geniş olandan, kaplamı geniş veya daha dar olana geçiş yapılır. Öncüller sonucu zorunlu ve ikna edici hâle getirir. "Bütün için doğru olan, parçaları için de doğrudur" ilkesine dayanan tümdengelim, mantığın özdeşlik ilkesini temel alır.²⁹

لَوْ كَانَ هُوَ لِآلِهَةٍ مَّا وَرَدُّوهَا وَكُلِّ فِيهَا خَالِدُونَ إِنَّا نَحْنُ اللَّهُ حَصْبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ

"Siz ve Allah'tan başka taptıklarınız, cehennemden yakıtısınız; oraya gireceksiniz. Eğer bunlar tanrı olsaydı cehenneme girmezlerdi; hepsi orada temelli kalacaktır."³⁰

Allah (c.c) bu âyette gayr-i müslimlerin ahiret hayatında karşılaşacakları durumu olmuş gibi anlatarak şâyet onların ilah olmaları söz konusu olsaydı cehennemde olmazlardı şeklinde onların mantıklarına hitap ederek ikna yoluna gitmiştir.

Bu âyet muhataplarının zihninde oluşturduğu mantıkî bir örgüde sonuç için bağlayıcı olan iki öncülü onların idraklerine ithaf etmiştir. Buna göre:

Öncül: Tanrılar cehenneme girmez.

Öncül: Sizin taptıklarınız cehenneme gireceklerdir.

Sonuç: O halde onlar tanrı olamazlar.

2. Tümevarım (Endüksiyon-İstikrâ)

Tümevarım, zihnin özelden genele, tikelden tümele, misalden kaideye veya olaydan kanuna doğru hareket etmesidir. Bu yöntemde kaplamı dar olandan geniş olana geçilerek bütünü parçaları hakkında hüküm verilir.³¹ Bu metotta bütünü oluşturan parçalar veya bir sınıfın bütün üyeleri tam veya eksik olarak incelenir ve geneli hakkında çıkarım yapılır.

لَوْ كَانَ فِيهَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ

"Eğer yerle gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı, ikisi de bozulurdu. Arşın Rabbi olan Allah, onların vasıflandırdıklarından münezzehtir."³² Bu âyette yer ve gök üzerinde hâkim olan düzenin Allah'ın varlığına delili şu şekilde idrake sunulmuştur:

Öncül: Eğer yer ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı, ikisi de bozulurdu.

Öncül: Yer ve gök bozulmadı.

Sonuç: O halde (hiçbir zaman) yer ve gökte Allah'tan başka ilah olmadı.

²⁹ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 136; Çüçen, *Mantık*, s. 18.

³⁰ el-Enbiyâ, 21/98, 99.

³¹ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 218.

³² el-Enbiyâ, 21/22. İbn Ebî'l-İsba', *Tahrîru't-Tahbîr*, s. 119; es-Subkî, *'Arusu'l-Efrâh*, 363; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Muhtasar*, II, 170; el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, s. 370; el-Merâğî, *Ulûmu'l-Belâga*, s. 399; Besyûnî, *İlmu'l-Bedî*, s. 110.

3. Analoji (Analogy-Temsîl)

Zihnin olay ve nesnelere hareketle benzer olay ve nesnelere doğru genellemeye gitmesidir.³³ Bu yöntemde bir olay ya da nesnedeki bir özelliğin başka bir olay ya da nesnede de olacağı temelinden hareketle ortak noktalardan ortak bir sonuca ulaşılır. Örneğin,

إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ
وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ

“Doğrusu âyetlerimizi yalan sayıp, onlara karşı büyüklük taslayanlara, göğün kapıları açılmaz; deve iğnenin deliğinden geçmedikçe cennete de giremezler. Suçlularını böyle cezalandırırız”³⁴ âyetinde mantıksal bir akıl yürütme metoduyla kâfirlerin cennete giremeyecekleri vurgulanmıştır.³⁵ Âyetten yapılabilecek çıkarım ise şöyledir:

Öncül: Deve, iğne deliğinden geçmedikçe kâfirler cennete giremez.

Öncül: Deve, iğne deliğinden asla geçemez.

Sonuç: O halde kâfirler asla cennete giremez.

Bu âyette Arapların imkânsız olan işler için kullandıkları deyimle şartın imkânsıza bağlı olması, şart koşulmanın da imkânsızlığını gerekli kılmıştır. Zira şart imkânsızsa meşrûtu gerçekleşmesi zaten imkânsızdır.

III. Kur’ân’daki Akıl Yürütme Metotlarının Belâgat

Açısından Değerlendirilmesi

Kur’ân-ı Kerim bütün insanlığa hitap eden bir kitaptır. Onun her hangi bir şeyin ispatında insan aklının almayacağı ifade ve yorumları kullanması mantık dışıdır. Âyetleri düşünen bir kimse görür ki kâfir, müşrik, münâfik ve ehli kitaptan olan muhataplarına karşı Kur’ân çok farklı tartışma teknikleri kullanmıştır. Bazen muhataba yol gösterme, bazen inkârlarında inat edenleri susturma, bazen içinde buldukları yanlış apaçık bir şekilde ortaya çıkarmak için soru cümleleri ile sınırlama amacı taşıyan ifadelerin tümü kimi zaman yumuşak, kimi zaman sert, hatta kimi zaman tehdit içerikli olsa da hidayet amaçlı ve akli harekete geçirerek muhatabını ikna etmeye yöneliktir.

Arap dili belâgatçıları, akıl yürütme formlarının kullanıldığı âyetleri hayranlıkla incelemiş ve sanatsal yapılarını izah etmişlerdir. Çok farklı amaçlar için serdedilen bu meânî, beyân ve bedî’ ifadeleri yukarıda belirtildiği gibi bir düzine isimle anılmıştır. Şimdi yer yer farklı isimlendirmelerin nüanslarına da temas edilerek bu niteliği taşıyan âyetler belâgat açısından incelenecektir.

³³ Emiroğlu, *Klasik Mantiğa Giriş*, s. 199; Feys, Robert, *Mantık*, s. 44.

³⁴ el-A’râf, 7/40.

³⁵ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 47.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ يَوْمَ تَرَوْهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَّرِيدٍ كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَن تَوَلَّاهُ فَآتَهُ بُضْلُهُ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن تُرَابٍ ثُمَّ مِّن نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِّن عَلَقَةٍ ثُمَّ مِّن مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِّنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لَتَبَلَّغُوا أَشُدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَّن يَتُوفَىٰ وَمِنْكُمْ مَّن يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِن بَعْدِ عِلْمِ سِنِينَا وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَّتْ وَأَنْبَتَتْ مِن كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَأَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَن فِي الْقُبُورِ

“Ey insanlar! Rabbinizden sakının; doğrusu kıyamet gününün sarsıntısı büyük şeydir. Kıyameti gören her emzikli kadın emzirdiğini unuttur, her hamile kadın çocuğunu düşürür. İnsanları sarhoş gibi görürsün oysa sarhoş değildirler, fakat bu sadece Allah’ın azabının çetin olmasındandır. Allah hakkında bilmeden tartışan ve her azılı şeytana uyan insanlar vardır. Onun hakkında şöyle yazılmıştır: O kendisini dost edinen kimseyi saptırır ve alevli azaba götürür. Ey insanlar! Öldükten sonra tekrar dirilmekten şüphede iseniz bilin ki ne olduğunuzu size açıklamak için, Biz sizi topraktan sonra nutfeden, sonra pıhtılaşmış kandan, sonra da yapısı belli belirsiz bir çiğnem etten yaratmışızdır. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde tutarız; sonra sizi çocuk olarak çıkarırız, böylece yetişip erginlik çağına varırsınız. Kiminiz öldürülür, kiminiz de ömrünün en fena zamanına ulaştırılır ki bilirken bir şey bilmez olur. Yeryüzünü görürsün ki kupkuru; fakat Biz ona su indirdiğimiz zaman harekete geçer, kabarır, her güzel bitkiden çift çift yetiştirir. Bunlar, yalnız Allah’ın gerçek olduğunu, ölüleri dirilttiğini, gücünün her şeye yettiğini, şüphe götürmeyen kıyamet saatinin geleceğini, Allah’ın kabirlerde olanı dirilteceğini gösterir.”³⁶

Belâgat ilminin bedî’ disiplini içerisinde ele alınan edebi sanatlardan *el-mezhebu’l-kelâmî*’ye örnek olarak gösterilen bu âyetlerde on önerme bir tertip üzere anlatılarak bu önermelerden yine bir tertip ve istinbatî metot üzere beş ayrı sonuca ulaşılmıştır.³⁷ Âyetlerin muhatabı olan mümin, ifadenin kurgusuna kapılarak peşi sıra gelen kıyamet sahnelerini zihninde canlandırmaktadır. İç içe pek çok sanatın bir arada bulunduğu bu âyetlerde insan zihnini uyanık tutacak ve bir sonraki perdeyi takip etmesini gerektirecek vurgular yapılmakta ve fikir dünyası sonuç bölümüne hazır hâle getirilmektedir. Sarhoş kelimesi ilkinde teşbîhî, ikincisinde hakîkî anlamıyla kullanılmakta, Allah’ın azabından duyulan korkunun akli melekeleri ve temyiz kabiliyetini yok etmesi ile sarhoşluk belirtileri arasında benzetme yapılmaktadır. Ayrıca şeytana yapılan istitrâdî vurgu ile muhatabın dingin kalması ve kötü ile iyi arasında seçim yaparken kıyametin varlığını aklından çıkar-maması gerektiği hatırlatılmaktadır. Tabiatın örnek verilerek yaşlılık halinin perdelenmesi ise bebekliğinden ölümüne kadar hayatı gözler önüne sermektedir.

³⁶ el-Hacc, 22/1-7.

³⁷ İbn Ebi’l-İsba’, *Bedî’u’l-Kur’ân*, s. 38; a.mlf., *Tahrîru’t-Tahbîr*, s. 119; el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-Belâga*, s. 370.

Kur'ân-ı Kerîm'de iftirâziye formu kullanılarak şartın imkânsıza bağlı olması, dolayısıyla şart koşulanın da imkânsızlığını ispat eden âyetler de vardır. Bedî' ilminde *teslîm* sanatı için örnek olarak gösterilen ve "şart imkânsızsa meşrût zaten imkânsızdır" ilkesini idrake sunan şu âyet bunu en güzel şekilde ortaya koymaktadır.

مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذَا لَدَّهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَّ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ

"Allah çocuk edinmemiştir; O'nun yanında hiçbir tanrı yoktur, olsaydı, her tanrı kendi yarattığı ile beraber gider ve birbirinden üstün olmaya çalışırlardı. Allah onların vasıflandırdıklarından münezzehtir."³⁸ Nitekim bu âyet teslîm sanatı muvâcehesinden bakıldığında *مَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ* ifadesinin başına şart edatı getirilerek okunması gerekecek ve muhatabı düşünmeye zorlayarak imkânsızın mümkün olmadığı ispat edilmiş olacaktır. Tıpkı şu âyette olduğu gibi *قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَكَدِّ فَاَنَّا أَوْلُ الْعَابِدِينَ*

"De ki: Eğer Rahman olan Allah'ın çocuğu olsa, kulluk edenlerin ilki ben olurum."³⁹

Bu âyette peygamber muhataplarına mantıksal bir örgü içerisinde Allah'ın bir çocuğunun olamayacağını ispat etmektedir. Allah'ın Rasülü "Ben peygamber olduğumu söylüyorsam ve iddia ettiğiniz gibi Allah'ın bir çocuğu varsa ona ilk itaat etmeye layık olan da ben olurum. Şâyet böyle değilse, o halde ilk inkâr eden de ben olurum" demekte ve tersi bir durum olsa her ilah kendi tarafında olanlarla birlikte hareket eder ve diğer ilahlara karşı üstünlük yarışına girerdi denilerek kâfirlere akla yatkın bir izah yapılmaktadır. Zira mantık bunu gerektirir.⁴⁰

Allah'ın tek bir ilah olması ve çocuğunun olma ihtimalinin imansızlığı bu âyetlerin ışığında kelimcilerin *hulfi kıyasa* örnek olarak gösterdikleri şu methodla da ispatlanmıştır.

Âlemin düzeni ve işleyişi için yaratıcının bir olması gerekir.

Eğer bu doğru olmazsa karşıt hali doğru olur, yani iki olur.

Eğer iki yaratıcı olursa ya ittifak ya da ihtilaf üzere bulunurlar.

İttifak üzere bulunmaları zayıflığı güçsüzlüğün veya yetersizliğin ifadesidir. İhtilaf üzere bulunmaları ise birinin yaptığına diğerinin rıza göstermemesi veya onu bozması demektir.

Bu iki durum da ilahlığa yakışmaz ve âlemin düzeninin bozulmasına yol açar. Öyleyse âlemin düzeni ve işleyişi için Yaratıcı'nın bir olması gerekir.⁴¹

Benzer bir âyeti⁴² bitişik *şartlı kıyasa* (*telâzüm metodu*) örnek gösteren el-Gazalî'ye göre ise âyetin kıyas formu şöyledir:⁴³

³⁸ el-Mu'minûn, 23/91.

³⁹ ez-Zuhrûf, 43/81.

⁴⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîru't-Tenvîr*, XXV, 256.

⁴¹ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 175.

⁴² "De ki: Eğer söyledikleri gibi Allah'la beraber başka ilahlar olsaydı, onlar arşın sahibine karşı (onu arşından indirmek için) mutlaka bir yol ararlardı." İsrâ, 17/42.

⁴³ el-Gazalî, *Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 52; Çapak, "Gazalî'ye Göre Kıyasın Kur'ân'a Uygulanması", s. 143.

Eğer Arş'ın sahibi (Allah) ile beraber başka ilahlar bulunmuş olsaydı, mutlak arş sahibinden arzuları olur, O'na karşı çıkarlardı.

Aynı zamanda var oldukları tasavvur edilen bu ilahların bir talepte bulunmadıkları bilinmektedir.

O halde Arş sahibinden başka ilah mevcut değildir.

Konuyla ilgili bu âyetleri, ez-Zerkeşî *ibrâzu'l-keâm fî sûrati'l-mustehîl* babında er-Rummânî *ihracu'l-keâm mahrace's-şekki li'l-mubâlağati fi'l 'adli ve'l-muzâharati fi'l-hicâc* babında, Kadî Abdulcebâr ise *teb'îd* babında işlemiştir. İbn Sinân el-Hafâcî tarafından el-istidlâl bi't-ta'lîl, Seyyid Şerif el-Curcânî tarafından el-mehâcce, ve ez-Zerkeşî tarafından *ilcâmu'l-hasm bi'l-hucce* konusuna dâhil edilmiş ve farklı isimler altında bedî' sanatları içerisinde değerlendirilmiştir. Konu çerçevesinde ele alınan diğer âyetler için de aynı durum söz konusu olduğuna göre bu nüanslarına temas edilenler dışındaki sanatların, müellifler tarafından akıl yürütme formlarının belâgatta farklı isimlendirilmesiyle açıklanabilir.

el-Gazalî'nin (ö. 505/1111) *ayrık şartlı kıyaslara (te'ânüd metodu)* örnek olarak gösterdiği⁴⁴ Sebe suresinin 24. âyetinin⁴⁵ pek çok belâgatçı tarafından sâatsal tahlile tabi tutulması yine bu formların retorik zenginliğini göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu âyetteki çıkarım ise şöyledir:

Ya biz açık bir dalaletteyiz veya siz açık bir dalalettesiniz.

Bizim dalalette olmadığımız bilinmektedir.

O halde siz dalalettesiniz.

ez-Zerkeşî'nin *ihracu'l-keâm mahrace's-şekki fi'l-lafzî dûne'l-hakîkati li darbin mine'l-musâhemeti ve hasmi'l-'inâd* bağlamında değerlendirdiği⁴⁶ âyette aslında ifade sahibi olan peygamber, (a.s) gâyet net olarak bildiği bir konuda, müşrikleri davranışları konusunda kuşkuya düşürüp, düşüncelerini sağlamak amacı ile durumu olduğundan farklı göstererek *mubâlağa* yapmıştır. *Tecâhul-i ârif* sanatının soru cümlesi de ifadeye cevabı bilinmiyormuş gibi ihtimal içerikli bir zerâfet kazandırarak onları herhangi bir tartışma heyecanına itmeden soğukkanlı bir zihinle olayı düşünmeye davet etmiş ve hasma karşı son derece insafli bir üslup içinde kendi durumlarıyla başkasının durumunu kıyaslamayı teşvik ederek lâtif bir şekilde muhatabı öfkelenirmeden, muhtevada şüphe varmış intibâi veren bir soruyla devam etmiştir. Bu insafli ve yumuşak tarz, aynı zamanda onları aslında hakikat ortada demeye çağıran bir *ta'rîz*dir. Zira akıl yürütmenin davet ettiği aktif akılla, ifadedeki nezaket, kibar üslup, subjektiflik, duygusallıktan uzaklık, insaf ve tarafsızlık ve kendini muhatabının yerine koyma anlam kazanacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'de anlatıldığı üzere Mekke müşrikleri öldükten sonra dirilişi inkâr etmekte ve bunu farklı şekillerde izah etmeye çalışmaktaydılar. Allah (c.c) da onlara şu âyette olduğu gibi Kur'ân'ın pek çok yerinde belli bir mantık örgüsü içe-

⁴⁴ el-Gazalî, *Kistâsu'l-Mustakîm*, s. 52; Çapak, "Gazalî'ye Göre Kıyasın Kur'ân'a Uygulanması", s. 146.

⁴⁵ "Göklerden ve yerden sizi rızıklandıran kimdir?" De ki: "Allah'tır. Öyleyse doğru yolda veya apaçık bir sapıklıkta olan ya biziz ya sizsiniz." Sebe, 34/24.

⁴⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 253.

risinde ahireti ispat etmiştir. Bu âyetteki “Size göre yoktan var etmek zordur” ve “Var olan sizi, tekrar var etmek ise kolaydır” öncüllerinden “O halde sizi yoktan var eden tekrar var edebilir” sonucuna ulaşılabilir. Zira,

وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ إِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا أَوْ لَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكْ شَيْئًا

“İnsan: “Ben öldüğümde mi diriltileceğim?” der. Bu insan kendisi önceden bir şey değilken onu yaratmış olduğumuzu hatırlamaz mı?”⁴⁷ âyetinde yok iken var eden Allah için var olduktan sonra tekrar yaratmanın daha kolay olduğunun aklen izahı yapılmaktadır. Allah için her hangi bir işte zorluk söz konusu değildir. Fakat size göre yoktan var etmek daha zorsa ve sizi ilk anda var etmek ona zor gelmişse tekrardan yaratması nasıl zor gelebilir? Tabi ki bir şeyi yoktan var eden için, onu tekrar yaratmak daha kolaydır. Sizin varlığınız da bunun delilidir.⁴⁸

Dirilişi inkâr eden ve çürümüş kemikleri kim yaratacak? diye örnek veren kişiye yeşil iken yanması düşünilemeyen ağaç, değişim geçirerek nasıl sizin yakaçağınız haline geliyorsa, sizin mantığınıza göre yaratması daha zor olan gökleri ve yeri yaratanın, siz ne kadar değişim geçerseniz de sizin benzerlerinizi yaratmasının mümkün olduğu şeklinde kıyasî bir mantık örgüsü içerisinde bir ispatın yapıldığı âyette de benzeri bir metot söz konusudur.⁴⁹

يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاستَمِعُوا لَهُ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ وَإِنْ يَسْلُبْهُمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لَا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ ضَعُفَ الطَّالِبُ وَالْمَطْلُوبُ

“Ey insanlar! Bir misal verilmektedir, şimdi onu dinleyin: Sizlerin Allah’ı bırakıp tapıklarınız bir araya gelseler, bir sinek bile yaratamayacaklardır. Sinek onlardan bir şey kapsa, onu kurtaramazlar; isteyen de istenen de aciz!”⁵⁰

Bu âyette Allah kâfirlerin içinde buldukları handikapı, mantıklarını harekete geçirmeleri adına tüm denetim metodu ile izah edilebilecek güzel bir örnekle açıklamaktadır: “İlah olan yaratandır” “Kendilerine tapıklarınız bir sinek bile yaratamazlar. Üstelik sineğin kendilerinden aldığını da ondan geri alamazlar” “O halde onların hiçbir kendilerine (yakarıştaki bulunulacak) ilahlar değildirler.” İbadet edilmeye layık olan ve kendisine yalvarılıp yakarılan ise sadece Allah’tır. Nitekim benzer bir âyette⁵¹ kendisine ibadet edenlere faydası olmayanın, ilah olmasının da mantıken mümkün olmayacağı idrake sunulmuş ve onlara Yarattıcı varken yaratılışlarında var olmayanları, kendilerine düşman oldukları halde dost edinmelerinin akıl dışı olduğu ispat edilmiştir. Zira ilaha ait belirleyici özelliklerin yokluğu onların ilah olamayacakları istidlâlini gerektirir.⁵²

وَلَوْلَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ

⁴⁷ Meryem, 19/66, 67. İbn Hayyân, *el-Bahru’l-Muhit*, VI, 195.

⁴⁸ Benzer bir örnekle ilgili olarak er-Rûm, 30/27 âyetine bakınız. İbn Ebi’l-İsba’, *Tahrîru’t-Tahbîr*, s. 121; el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-Belâga*, s. 370; Besyûnî, *İlmu’l-Bedi’*, s. 110.

⁴⁹ Yâsîn, 36/79-81. et-Tîbî, *Kitâbu’t-Tibyân*, s. 346.

⁵⁰ el-Hacc, 22/73.

⁵¹ el-Kehf, 18/51, 52.

⁵² İbn Âşûr, *et-Tahrîru’t-Tenvîr*, XV, 344.

"Allah'ın insanları birbiriyile savması olmasaydı yeryüzünün düzeni bozulurdu. Fakat Allah âlemlere lütufkârdır."⁵³

Bu âyette de Allah (c.c) insanlara, yeryüzünde hâkim olan düzenin oraya hâkim olanların el değiştirmesi sebebiyle olduğunu, kendisinin tek otorite olarak tanınması gerektiğini ve onun dışında tek otoritenin sadece yeryüzünde olması halinde bile bunun düzeni bozacağını insanların akıllarına hitap ederek açıklamaktadır. Cahil bir insanın bilgisi olmayan konuda tartışmasının akıldan yoksun bir davranış olduğunu idrake sunan şu âyette olduğu gibi:

هَا أَنْتُمْ هُمْ لَاءِ حَاجَّتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

"Hadi siz bilginiz olan şey üzerinde tartışıyorsunuz peki bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışırsınız? Oysa Allah bilir, sizler bilmezsiniz."⁵⁴

Kur'an-ı Kerim'de İbrahim'in (a.s) Allah'ın varlığını ispat ettiği âyetlerde, putları kırdıktan sonraki diyalogunda, Nemrut'la girdiği münakaşadaki üslubunda ve kuşlarla kendisine itmi'nânın verildiği ifade eden âyetlerde mantık ilkeleri, çok sistematik bir şekilde kullanılmış ve bunların hepsi belâgatın en can alıcı ifadeleri olarak pek çok farklı sanatla izah edilmeye çalışılmıştır. Nitekim:

En'âm suresinde anlatılan olaydan⁵⁵ yapılan çıkarım;

"Yıldızlar ay ve güneş batır, değişir.

İlah batmaz, değişmez.

O halde yıldızlar ay ve güneş ilah değildir" veya

Bakara suresindeki manidar kıssadan⁵⁶ oluşturulan

"Güneşi doğurmaya kâdir olan her zat ilahtır.

Benim İlahım güneşi doğurmaya kadirdir.

O halde benim İlahım ilahtır" şeklindeki yüklemli-iktirânî (te'âdül metodu) bir kıyas⁵⁷ İbn Ebi'l-İsba', el-Kazvînî ve es-Suyûtî gibi belâgatın umdeleri tarafından sözbilimsel bağlamda incelenmiş ve bedî' ilminin söz konusu sanat başlıklarında değerlendirilmiştir.⁵⁸ Bunun başka örnekleri de vardır. Zira İbrahim'in (a.s) pratikte kullandığı aktif akıl, bu âyetlerle sınırlı değildir.

⁵³ el-Bakara, 2/251.

⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/66.

⁵⁵ "Yakinen bilenlerden olması için İbrahim'e göklerin ve yerin hükümranlığını şöylece gösteriyorduk: Gece basınca bir yıldız gördü, "İşte bu benim Rabbim!" dedi; yıldız batınca, "batanları sevmem" dedi. Ay doğarken görünce, "İşte bu benim Rabbim!" dedi, batınca, "Rabbim beni doğruya erdirmeseydi and olsun ki sapıklardan olurum" dedi. Güneşi doğarken görünce "İşte bu benim Rabbim, bu daha büyük!" dedi; batınca, "Ey milletim! Doğrusu ben ortak koştuklarınızdan uzağım" dedi." Doğrusu ben yüzümü, gökleri ve yeri yaratana, doğruya yönelerek çevirdim, ben ortak koşanlardan değilim." el-En'âm, 6/75-80.

⁵⁶ "Allah kendisine mülk verdi diye İbrahim ile Rabbi hakkında tartışanı görmedin mi? İbrahim: "Rabbim, dirilten ve öldürendir" demişti. "Ben de diriltir ve öldürürüm" dedi; İbrahim, "Şüphesiz Allah güneşi doğudan getiriyor, sen de batıdan getirsene" dedi. İnkâr eden şaşırıp kaldı. Allah zulmeden kimseleri doğru yola erdirmez" el-Bakara, 2/258.

⁵⁷ el-Gazalî, Kistâsu'l-Mustakîm, s. 31, 41; Çapak, "Gazalî'ye Göre Kıyasın Kur'an'a Uygulanması", s. 136, 138.

⁵⁸ İbn Ebi'l-İsba', Tahri'ru't-Tahbîr, s. 119; el-Kazvînî, el-İzâh, VI, 65; es-Suyûtî, Şerhu Ukûdi'l-Cumân, s. 282; el-Merâğî, Ulûmu'l-Belâga, s. 400; Besyûnî, İlmü'l-Bedî', s. 110.

وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَنْ يُشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا
أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ وَكَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُم بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ
إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ
نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ

“Kavmi onunla tartışmaya girişti. Onlara dedi ki: Beni doğru yola iletmışken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz? Ben sizin O’na ortak koştuğunuz şeylerden korkmam. Ancak, Rabbim’in bir şey dilemesi hariç. Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ ibret almıyor musunuz? Siz, Allah’ın size haklarında hiçbir hüküm indirmediği şeyleri O’na ortak koştuktan korkmazken, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım! Şimdi biliyorsanız (söyleyin), iki guruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?” İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır. İşte bu, kavmine karşı İbrahim’e verdiğimiz delillerimizdir. Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki senin Rabbin hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir.”⁵⁹

Kur’ân-ı Kerim’deki bu âyetler insanın akıl ve mantığına seslenmekte, en güçlü ve en sağlam kanıtlarla insanı, fitratından gelen ve her zaman var olan bir ilahı aramaya yönlendirerek felsefi ve kelimî bütün soruları cevaplar bir netlikte Allah’ın varlığını ispat etmekte ve İbrahim’in (a.s) şirk toplumu içerisinde gözlerini ve beynini kullanarak gerçeğe ulaşma konusunda varsayımları eleyip mantıklı bir düşünce sistemi içerisinde hakikatı bulma öğretisi sanatsal açıdan güzel bir örnek oluşturmaktadır.⁶⁰ Arap dili belâgatında adı *el-mezhebu’l-kelamî, mehâcce, ihticâc, ilcâmu’l-hasım, istidlâl, istidrâc, teslîm, ilhâb ve’t-tehyîc, ta’lîl, teb’îd* gibi isimlerden hangisi ile anılırsa anılsın, bu âyetlerin sanatsal değeri insanı hayran bırakacak düzeydedir. İbrâhim’in (a.s) Nemrut’a Allah’ın varlığını ispatlarken kullandığı yöntem⁶¹ ve putları kırdıktan sonra toplumunun farkındalığını sağlamaya yönelik anolojik kanıtlama yöntemi⁶² retorik estetiğin yanı sıra, Kur’ân’ın aktif akıla verdiği önemi vurgulamaktadır. İnsanın yalın bir mantıkla net ve doğrudan doğruya hakikati bulma gayreti, kendisine güvenen müminin ağzından dökülen “Siz, Allah’ın size haklarında hiçbir hüküm indirmedikleri şeyleri O’na ortak koştuktan korkmazken, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım!” ifadeleriyle, muhataplarına böyle bir mantıksızlığa düşmelerinin mantıklı izahına dönüşmüş ve aynı çelişkiyi yaşayacak olan gelecek nesillere de bu üslupla sağlam bir felsefi bakış sunulmuştur. İbrâhim’in (a.s) Nemrut’u tek bir kelime edemeyecek şekilde kilitleyen cevabında ve halkının konuşamadıklarını kendi dilleriyle itiraf etmeye zorlayarak tapındıkları varlıkları sorgulamalarını sağlayan üslubunda da aynı bakış mevcuttur.

⁵⁹ el-En’âm, 6/80-83. İbn Ebi’l-İsba’, *Tahrîru’t-Tahbîr*, s. 119.

⁶⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, s. 106.

⁶¹ Bk. el-Bakara, 2/258. es-Suyûtî, *Şerhu Ukûdi’l-Cumân*, s. 282.

⁶² el-Enbiyâ, 57-67.

Kur'ân'ın kullandığı bu üslup aynı zamanda hakikati arama noktasında akıl yürütme aşamalarından geçmenin gerekliliğini, her aşamanın bir ileriki noktaya yönelttiğini, sorgulama yönteminin de gerçekliğe ulaşmanın bir aracı olduğunu ortaya koymaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'in kullandığı mantıksal ispat yöntemlerinin en güzellerinden biri de soru cevap metodunu kullanarak, muhataplarına onaylattığı doğrulardan, onları tasdikini istediği mevzuya yönlendirmesi şeklindedir.

قُلْ لِّمَنِ الْأَرْضُ وَمَنْ فِيهَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجِيرُ وَلَا يُجَارُ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ فَأَنَّى تُسْحَرُونَ بَلْ آتَيْنَاهُم بِالْحَقِّ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذَا لَدَّهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَّ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ

“De ki: “Biliyorsanız söyleyin, yer ve onda bulunanlar kimindir?” “Allah’ındır” diyecekler, “Öyleyse ders almaz mısınız?” de. “Yedi göğün de Rabbi, yüce arşın da Rabbi kimdir?” de. “Allah’tır” diyecekler! “Öyleyse O’na karşı gelmekten sakınmaz mısınız?” de. “Biliyorsanız söyleyin her şeyin hükümrânlığı elinde olan, barındıran fakat himayeye muhtaç olmayan kimdir?” “Allah’tır” diyecekler; “Öyleyse nasıl aldanıyorsunuz” de. Hayır; Biz onlara gerçeği getirdik ama onlar yalancılardır. Allah çocuk edinmemiştir; O’nun yanında hiçbir tanrı yoktur, olsaydı, her tanrı kendi yarattığı ile beraber gider ve birbirinden üstün olmaya çalışırlardı. Allah onların vasıflandırdıklarından münezzehtir”⁶³ âyetleri siyâk ve sibâkıyla birlikte düşünüldüğü zaman, Allah (c.c) açıklamaya ihtiyaç duyulmayacak netlikte onlara varlığını soru cevap yöntemiyle ikrâr ettirerek “siz nasıl olur da bu hakikatlerin farkında iken ona şirk koşabilir ve yeniden dirilişi inkâr edebilirsiniz” diye sormaktadır. Müşriklerin davranışlarındaki bu yanlışlığı başka âyetlerde de “birden fazla ilah olsaydı her bir ilah kendi yarattığının yanında yer alır ve onlarla üstünlük mücadelesine girerdi” diyerek ispat etmektedir.

Mekke müşriklerinin en büyük yanlışlarından biri Allah’a kız çocuğu isnat etmektir. Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok yerinde onların bu davranışları izanlarına seslenilerek yerilmiştir.⁶⁴ Nitekim konuyla ilgili bazı âyetlerde inkâr etmeleri mümkün olmayan bu davranışlarının ilk öncül olarak kullanıldığı bir ispat yöntemi izlenmiştir.

أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَى تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَى أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ

“Ey inkârcular! Şimdi Lat, Uzza ve bundan başka üçüncüleri olan Menat’ın ne olduğunu söyler misiniz? Demek erkekler sizin, dişiler Allah’ın mı? Öyleyse bu haksız bir paylaşma.”⁶⁵

⁶³ el-Mu'minûn, 23/84-91.

⁶⁴ ez-Zümer, 39/3, 4. İbn Âşûr, *et-Tahrîru't-Tenvîr*, XXIII, 325.

⁶⁵ en-Necm, 53/19-22. İbn Âşûr, *et-Tahrîru't-Tenvîr*, XXIII, 325.

Bu âyet vb. âyetlerin de açıkça ortaya koyduğu gibi Allah'ın çocuk edinmesi mümkün değilken ve onlar kendi belirledikleri tanrıların isimlerini genel olarak müennes isimlerden seçmişlerken, onların Allah'ın kız çocuklarının olduğunu ifade etmeleri kadar mantık dışı bir şey olabilir mi? Hem taptıklarınızı kendiniz belirleyeceksiniz, hem onların isimlerini kendiniz müennes isimlerden seçeceksiniz, Allah'a hâsâ seçme hakkı tanımadan onun adına iftirada bulunacak ve bu yaptığınızın da ona yaklaşmak adına olduğunu ifade edeceksiniz. Felsefi olarak izahı mümkün olmayan bu yaklaşım tarzı, işte bu âyetlerde Kur'ân tarafından açıkça ortaya konmaktadır. Âdeta onlara farz edin ki Allah evlat edinecek. Peki, evlat edinecekleri, niçin sizin değersiz kabul ettiğiniz kızlar olsun ki. Onları seçmesi için bir gerekçe yoksa melekleri onun kızları olarak kabul etmeniz de bir gerekçesi olamaz"⁶⁶ denmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de bunların dışında akıl yürütme metotlarının kullanıldığı daha pek çok âyet vardır. Arap dili belâgatçileri ve müfessirler bu âyetleri çeşitli sanat isimleri altında bu konu içerisinde değerlendirmişlerdir. Peygamberin melek olması gerektiğini ifade edenlere, Allah'ın göndereceği meleğin de kendi suretlerinde bir insan olması gerektiğinin mantıklı açıklamasının yapılması,⁶⁷ Kur'ân'ı Peygamberin uydurmuş olduğu iftirasını atanlara böyle bir ihtimalin olmadığını ifade edilmesi ve Allah tarafından bunun kabulünün mümkün olmadığını, öyle bir durumda bunun peygamberin helâki için bir sebep olacağını ve helâk edilmiş olmasının peygamberin böyle bir şey yapmadığının kanıtı olduğunun ispatı bu minvalde ele alınan âyetlerdendir.⁶⁸ Kur'ân'daki konuyla ilgili diğer âyetlerse şunlardır: el-Bakara, 2/257;⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/154;⁷⁰ en-Nisâ, 4/17;⁷¹ en-Nisâ, 4/82;⁷² el-Mâide, 5/18;⁷³ el-Mâide, 5/116;⁷⁴ el-En'âm, 6/14-16; el-A'râf, 7/176;⁷⁵ el-A'râf, 7/148;⁷⁶ Yûsuf, 12/102;⁷⁷ el-İsra, 17/42;⁷⁸ Meryem, 19/67;⁷⁹ el-Hâkka, 69/44-47;⁸⁰ el-Cum'a, 62/6-7;⁸¹ el-Kevser, 108/1, 2.⁸²

⁶⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 413.

⁶⁷ el-En'âm, 6/9.

⁶⁸ el-Hâkka, 69/44-47.

⁶⁹ es-Suyûtî, *Fethu'l-Celîl*, s. 49.

⁷⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhit*, III, 96.

⁷¹ el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, IV, 239.

⁷² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhit*, III, 317.

⁷³ Besyûnî, *İlmu'l-Bedî'*, s. 111; Lâşin, *el-Bedî'*, s. 76.

⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîru't-Tenvîr*, VII, 114.

⁷⁵ İbn Ebi'l-İsba', *Bedî'u'l-Kur'ân*, s. 41.

⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhit*, IV, 391.

⁷⁷ el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 64. Benzer şekildeki âyetler için bk. Âl-i İmrân, 3/44; el-Kasas, 28/44.

⁷⁸ el-Gazalî, *Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 52-53; Çapak, "Gazalî'ye Göre Kıyasın Kur'ân'a Uygulanması", s. 139.

⁷⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhit*, VI, 207.

⁸⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîru't-Tenvîr*, XXIX, 144.

⁸¹ el-Gazalî, *Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 44, 44; Çapak, "Gazalî'ye Göre Kıyasın Kur'ân'a Uygulanması", s. 143.

⁸² İbn Ebi'l-İsba', *Bedî'u'l-Kur'ân*, s. 41.

Sonuç

Kur'ân, insanın zihni tasavvur mekanizmasını harekete geçiren bir kitaptır. Akıl yürütme metodlarının kullanıldığı ispat teknikleri, Kur'ân'ın aktif akla davet eden yapılarıdır. İçerisinde bir şekilde şart cümlesi barındıran iftirâziye formlarının da dâhil olduğu bu metodlar, Arap dili belâgatında me'ânî, beyân ve özellikle bedî' ilmi kapsamında yer alan farklı sanatların icrasında kendini göstermektedir. Tümevarım, tümdengelim ve anoloji metodlarının kullanıldığı çeşitli kıyas türleri - ki bunlara burhan da denmiştir- Kur'ân'da da yer almış ve belâgatçılar tarafından *el-mezhebu'l-kelamî, ihticâc, mehâcce, ilcâmu'l-hasım, istidlâl, istidrâc, teslîm, ilhâb ve't-tehyîc, ta'lîl, teb'îd* gibi sanatlar adıyla incelenmiştir. Burhan olmaları yönüyle ikna edici niteliğe sahip olan bu Kur'ân âyetleri bu sanatlar sayesinde eşsiz i'câza ve retorik açıdan çok büyük bir zenginliğe sahiptir.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, haz. Turgut Karabey, Mehmet Atalay, Akçağ Yay. Ankara 2000.
- el-Alevî, Yahya b. Hamza, *Kitâbu't-Tirâz el-Mutedamminu li Esrârî'l-Belâgati ve Ulûmi Hakaikî'l-I'câz*, thk. M. Abdusselam Şahin, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- el-Âlûsî, Mahmut Şukrî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*, Beyrut H. 1353.
- el-Askerî, Ebû Hilâl, *Kitâbu's-Sinâateyn*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2006.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîru't-Tenvîr*, Tunus 1997.
- Atîk, Abdul'azîz, *İlmu'l-Bedî'*, Dâru'l-Âfâkî'l-Arabiyye, Kahire 2004.
- Besyûnî, Abdulfettah Besyûnî, *İlmu'l-Bedî'*, Kahire 1987.
- Cambridge Dictionary*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- el-Curcânî, *el-İşârât ve't-Tenbîhât, fî İlmi'l-Belâga*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- Çapak, İbrahim, "Gazali'ye Göre Kıyasın Kur'ân'a Uygulanması", *İslamî İlimler Dergisi*, yıl. 2006, S. 2, ss. 132-149.
- Çüçen, A. Kadir, *Mantık*, Asa Kitabevi, Bursa 2004.
- İbn Ebi'l-İsba' el-Misri, *Bedî'u'l-Kur'ân*, thk. Hıfni Muhammed Şeref, Mektebetu Nehdati Mısır, Ficale 1957.
- , *Tahrîru't-Tahbîr*, thk. Hıfni Muhammed Şeref, Dâru't-Teâvun, Kahire 1995.
- Ebû Şevârib, Muhammed Mustafa, el-Misri, Ahmed Muhammed, *Eseru'l-Mutekellimîn fî Tetavvuri'd-Dersi'l-Belâgî*, Dâru'l-Vefâ, İskenderiye 2006.
- Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yay. Ankara 2005.
- İbnu'l-Esîr, Ziyâuddîn, *el-Meselu's-Sâir fî Edebi'l-Kâtibi ve's-Şâir*, thk. Ahmet el-Hüfî, Bedevî Tâbâne, Dâru Nehzati Mısır, Kahire, ty.
- İbnu'l-Esîr, Necmuddîn, *Cevheru'l-Kenz*, thk. Muhammed Zegül Selâm, Munşetu'l-Meârif, İskenderiye ty.
- Feys, Robert, *Mantık*, ed. Doğan Özlem, İnkılâb Yay. İstanbul 2007.
- Gazalî, *Kıstâsu'l-Mustakîm*, Mısır 1900.
- el-Hafâcî, Ebû Muhammed, *Sırru'l-Fesâha*, Beyrut 1982.
- el-Hammâdî, Ali Huseyn, *el-İftirâdu'l-Kur'ânî*, (Yüksek Lisans Tezi), Irak Zî-Kâr Ü., Irak 2010.
- el-Hâşimî, Ahmed, *Cevâhiru'l-Belâga fî'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut ty.
- İbn Hayyân, Esîruddîn, *el-Bahru'l-Muhîr*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1990.
- el-Kazvîni, Celâleddîn, *el-İzâh fî Ulûmi'l-Belâga*, nşr. Muhammed Abdu'l-Munim Hafâcî, Daru'l-Cil, Beyrut ty.
- Kızıklı, Zafer, *Arap Dilinde Belâgat Bilimi - Tarihsel ve Kavramsal Bir Çözümleme-*, Ankara 2008.
- Lâşîn, Abdulfettâh, *el-Bedî' fî Dav'i Esâlîbi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1999.
- Matlûb, Ahmed, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Belâgîyye ve Tetavvuruha*, Mektebetu Lubnân, Beyrut 1996.
- el-Merâgî, Ahmet, *Ulûmu'l-Belâga el-Beyân ve'l-Meânî ve'l-Bedî'*, Dâru'l-Âfâkî'l-Arabiyye, Kahire 2000.
- İbnu'l-Mu'tez, Ebu'l-Abbas, *el-Bedî'*, thk. Muhammed Abdu'l-Munim Hafâcî, Dâru'l-Cil, Beyrut 1990.
- İbnu'n-Nakîb, Abdullah, *Mukaddimetu Tefsîri İbni'n-Nakîb fî İlmi'l-Beyân ve'l-Meânî ve'l-Bedî' ve l'câzi'l-Kur'ân*, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1375.

- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1991.
- İbnu'r-Reşîk, Ebû Ali, *el-Umde fî Mehâsini's-Şî'r ve Âdâbihî ve Nakdih*, thk. M. Abdu'l-Mun'im Hafâcî, Beyrut 1980.
- er-Rummânî, Ebu'l-Hasan, *en-Nuket fî l'câzi'l-Kur'ân, Selâsu Rasâil fî l'câzi'l-Kur'ân li'r-Rummânî ve'l-Hattâbî ve Abdi'l-Kâhir el-Curcânî*, thk. Muhammed Halefullah, M. Zeglûl Selâm, Dâru'l-Me'ârif, Mısır ty.
- es-Subkî, Behâuddîn, *Arusu'l-Efrâh fî Şerhi Telhîsî'l-Miftâh*, thk. H. İbrahim Halil, Beyrut 2001.
- es-Suyûtî, Celâleddîn, *Şerhu Ukûdi'l-Cumân fî'l-Meânî ve'l-Beyân*, thk. İ. Muhammed el-Hamdânî, E. Lokman el-Habbâr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2011.
- , *Fethu'l-Celîl li'l-Abdi'z-Zelîl*, çev. Rıza Halilov, Cüneyt Eren, Erzurum 2001.
- et-Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ, *el-Vâfî fî'l-'Arûz ve'l-Kavâfî*, thk. F. Kabâve, Ömer Yahya, Dâru'l-Fikr, Şam 1975.
- et-Teftâzânî, Sa'duddîn, *Şerhu'l-Muhtasar alâ Telhîsî'l-Miftâh li'l-Hatîb el-Kazvînî fî'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî*, Mektebetu's-Sahâbe, Gaziantep ty.
- et-Tehânevî, Muhammed, *Mevsû'atu Keşşâfî Istilâhâtî'l-Funûni ve'l-Ulûm*, ed. Refik el-Acem; thk. Ali Dahrûc; çev. Corc Zeynâtî, Mektebetu Lubnân, Beyrut 1996.
- et-Tîbî, Şerefuddîn, *Kitâbu't-Tibyân fî l'ilmil-Meânî ve'l-Bedî ve'l-Beyân*, thk. Hâdî Atıyye el-Hilâlî, Beyrut 1987.
- Vural, Mehmet, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Ankara 2003.
- ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. M. Ebu'l-Fazl, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut 1957.